

Г. П. ПИВТОРАК
ДІАЛЕКТИ — ПЛЕМЕНА — НАРОДНОСТІ

Історія східнослов'янських мов — російської, української та білоруської — починається, як відомо, з XIV ст., коли на східнослов'янських землях сформувалися три соціально-етнічні спільності зі своєрідними ознаками, характерними для середньовічних народностей. Оскільки мова, без сумніву, є однією з найхарактерніших і найважливіших ознак народності, цілком логічно було б припустити, що на кінець XIII ст. давньоруський етномовний ареал розпався на три великі діалектні зони, які збігалися з російською, українською і білоруською етнічними територіями. Але історичний досвід свідчить якраз про протилежне: на східнослов'янських землях діалекти (і навіть досить великі діалектні масиви) не збігаються з територіями народностей (пізніше — націй). Зокрема, сучасна російська мовна територія виразно ділиться на два наріччя — північне й південне, різниця між якими не менша, ніж, наприклад, між українською та білоруською мовами. Середньоросійські говори, що виникли значно пізніше, увібрали в себе найхарактерніші особливості обох цих наріч. В українській мові чітко виділяються три наріччя: архаїчні північне і південно-західне та значно пізнішого походження південно-східне. Північне наріччя виявляє типологічну близькість на всіх мовних рівнях до південно-західного наріччя білоруської мови, яке істотно відрізняється від північно-східного білоруського, а останнє багато в чому подібне до смоленських і навіть до псковсько-новгородських говорів.

Причини таких складних стосунків між сучасними східнослов'янськими говорами зумовлені багатьма чинниками, і насамперед особливостями розселення слов'янських племен у Східній Європі. Послідовність та етапи цього розселення вдалося простежити лише останнім часом у зв'язку з успіхами у вивченні східноєвропейської гідронімії і досягненнями вітчизняної археології.

Як же відбувалося заселення східнослов'янської території і формування давньоруського діалектного ареалу, на основі якого пізніше виникли сучасні східнослов'янські говори? Спробуймо уявити, де жили давні слов'янські племена.

На думку переважної більшості дослідників, у кінці I тис. до н. е. праслов'янські племена займали значну територію в лісостеповій зоні між Середнім Дніпром і Віслою (у східнослов'янському ареалі — між Дніпром і Західним Бугом). Розмовляли вони близькоспорідненими діалектами, які в сукупності утворювали праслов'янську мову. На початок н. е. припадає масова міграція слов'ян із своєї найдавнішої території у різних напрямках. У східнослов'янському ареалі слов'янські племена розселилися переважно на північний схід по Дніпру й Десні. За відносно короткий час (до IX ст.) вони заселили Верхню Наддніпрянщину, Волго-Окське межиріччя і дійшли майже до Волхова. Паралельно з цим північну частину Східної Європи у VI-VIII ст. н. е. заселяли інші потоки слов'янських племен, що прийшли з Південної Прибалтики (приморські райони сучасної Польщі). Це — «венедська» група слов'ян, на базі якої сформувалися східнослов'янські племінні союзи кривичів і новгородських словен. Їхні говори були предком сучасного північного наріччя російської мови. Діалектна відокремленість псковсько-новгородських говорів і численні фонетико-фонологічні, морфологічні, лексико-словотвірні відповідності й тенденції, які об'єднують ці говори з лехітськими, привертала увагу багатьох дослідників ще з XVIII ст. Останнім часом діалектні факти істотно доповнилися відповідними історичними, археологічними й етнографічними даними. При взаємному зіставленні всіх цих матеріалів учені все більше переконуються в тому, що традиційне уявлення, нібито вся територія Східної Європи заселялася лише вихідцями з півдня, з Середньої Наддніпрянщини і суміжних земель, застаріла. Сьогодні є підстави вважати, що найдавніше слов'янське населення на півночі Східної Європи перемістилося з «венедського» діалектно-етнографічного ареалу, найвірогідніше, Балтійським морем в басейн р. Великої.

На межі VII-VIII ст. кривичі з басейну р. Великої почали інтенсивно розселятися на значних територіях у Вітебсько-Полоцькому Наддвінні та на Смоленській Наддніпрянщині,

на яких жили балти — нащадки носіїв балтійської дніпро-двінської культури. Протягом VIII–IX ст. унаслідок асиміляції місцевого балтійського населення сформувалась окрема етнографічна група кривичів — полоцько-смоленська. За частиною кривичів, що зайняла землі по р. Полоть, закріпилася назва полочани.

Найдавніша східнослов'янська територія між Дніпром і Західним Бугом унаслідок міграції звідси значної кількості слов'янського населення не збезлюдніла: у першій половині I тис. н. е. тут також сформувалися численні союзи племен. Вони поділялися на дві великі групи: волиняни, деревляни, дреговичі, поляни, сіверяни, в'ятичі й радимичі генетично були пов'язані з історичними склавінами, а уличі, тиверці, білі хорвати, південні волиняни і, можливо, частина південних полян були нащадками антів. Характерною особливістю етногенезу східних слов'ян на території сучасної північно-західної України було те, що протягом багатьох століть (практично до VIII–IX ст. н. е.) вони постійно заселяли Правобережжя Прип'яті й не переходили південної межі розселення стародавніх балтійських племен приблизно по р. Прип'ять. Найвірогідніше, у VIII–IX ст. волиняни перейшли через Прип'ять і освоїли ареал майбутньої Берестейщини. З часом цей ареал увійшов до складу Волинського князівства, і міцні зв'язки Берестейщини з Волинською землею не припинялися аж до її приєднання до Литовського князівства в 1319 р. Крім цього, волиняни у X–XI ст. проникали й далі на північ аж до Верхнього Німану, заселяючи разом з іншими східнослов'янськими племенами ареал так званої Чорної Русі. Приблизно у VIII ст. на лівобережжі Прип'яті з'явилися також дреговичі, які здавна були сусідами деревлян на південному Поліссі, протягом VIII–X ст. дреговичі заселили межиріччя Прип'яті і Західної Двіни до вододілу Друті й Березини, розселились по лівих притоках Прип'яті — Случі, Птичі, Лані та ін., асимілювавши місцеве балтійське населення. Пізніше, протягом XII–XIII ст., дреговичі разом з міграційними потоками інших східнослов'янських угруповань (полоцьких кривичів, волинян) освоїли землі у басейні Верхнього Німану, а згодом — Берестейщини, хоч основний потік слов'янського населення в цей ареал і далі йшов з Волині. Літописні сіверяни, що розселилися протягом VIII ст. по берегах Десни, на Лівобережжі Сейму, по Сулі, у верхній і середній частині Ворскли і у верхів'ях Псла, в'ятичі у басейні верхньої й середньої течії Оки і радимичі в басейні Нижнього й Середнього Сожу та в межиріччі Сожу і Дніпра, найвірогідніше, походять також з південного заходу, з басейну Верхнього Дністра, Случі й Горині та суміжних територій.

На півдні Русі давньоруські літописи локалізують три племені — уличів, тиверців і хорватів. Насправді в цей ареал входила, очевидно, більша кількість східнослов'янських угруповань, пізніша доля яких склалася по-різному. Про деякі з них нам нічого невідомо взагалі. Значна частина слов'янських племен узяла участь у формуванні літописних полян і стала ядром Київської Русі. Інша, південніша група слов'ян, яка склала племінний союз уличів, виникла на основі місцевого слов'янського населення та переселенців з північніших територій за участю також тюркських племен. На думку Б. О. Рибаківа, уличі в IX ст. під натиском угорців просунулись на північ і зіткнулися там з полянами. Не бажаючи підкоритися київському князеві, уличі вступили з полянами в тяжку й нерівну півстолітню боротьбу, що закінчилася в середині X ст. їх остаточною поразкою. Після цього уличі, можливо, під натиском печенігів, переселилися на південний захід і зайняли лісостепове межиріччя Південного Бугу — Дністра і, вірогідно, північну частину сучасної Молдавії.

Племінний союз тиверців сформувався, найвірогідніше, в кінці VII — на початку VIII ст. у Прутсько-Дністровському межиріччі. За часів Київської Русі тиверці займали значну територію Нижньої Наддністрянщини та Нижньонаддунайського Лівобережжя поблизу візантійсько-болгарських земель. Протягом X–XIII ст. слов'янські поселення на середній і нижній Наддністрянщині зникають у зв'язку з навалюю угрів та печенігів. Більша частина слов'ян відступила на Верхню Наддністрянщину та на Волинь під захист Галицького князівства, змішавшись із місцевим населенням — нащадками хорватів.

Білі хорвати споконвічно займали ареал Верхньої Наддністрянщини, північні й південні райони Східного Прикарпаття на захід від Збруча, Північну Буковину і, можливо, частину

нинішнього українського Закарпаття. У середині VI ст. н. е. (близько 560 р.) хорвати зазнали нападу аварів, після чого розпалися на дві групи: значна частина хорватів переселилася в Далмацію і на захід до верхів'їв Ельби, інша частина залишилася на місці і згодом поступово зблизилася з волинянами та деревлянами. На думку деяких дослідників, на основі діалекту хорватів сформувалися закарпатський і бойківський говори української мови, а всі південні племена, генетично пов'язані з історичними антами, утворили давньоруський діалектний масив, на основі якого згодом виникло південно-західне наріччя української мови.

Відзначене групування східнослов'янських племен і їх пізніше територіальне розселення зумовили своєрідні особливості у формуванні відповідних давньоруських діалектів. На кінець XIII ст. давньоруська мовна територія поділялась приблизно на 5 основних діалектних масивів (макрозон): 1) південно-західний (галицько-волинський) — ареал пізнішого південно-західного наріччя української мови; 2) поліський, включаючи на півночі всі землі Володимиро-Волинського і Турово-Пінського князівств (згодом — ареал північного наріччя української мови та південно-західного наріччя білоруської мови); 3) полоцько-смоленський (основа північно-східного наріччя білоруської мови і західноросійських говорів); 4) північний (псковсько-новгородський), який згодом став основою північного наріччя російської мови; 5) північно-східний (ростово-суздальські та середньоокські говори). При цьому слід мати на увазі, що більшість діалектних рис, які пізніше закріпилися як характерні ознаки окремих східнослов'янських мов, в основному сформувалися ще в давньоруський період, тобто до кінця XIII ст.

Діалекти, власне, давніші, ніж окремі східнослов'янські мови, а деякі з них — навіть давніші, ніж давньоруська мова. Проте російськими, українськими, білоруськими ці діалекти стали вже у період становлення й формування східнослов'янських народностей та їх мов. Важливо, що між формуванням соціально-етнічної спільності, яка поступово переростає в народність, і об'єднанням споріднених діалектів у соціальну мовну систему, яка становить мову цієї народності, не було прямої причинно-наслідкової залежності. Тому окремі фонетичні й граматичні діалектні особливості часто не поширюються на всі говори тієї чи іншої мови і разом з тим об'єднують окремі говори різних мов. Саме тому в процесі формування східнослов'янських народностей та їхніх мов, який супроводжувався перегрупуванням східнослов'янських діалектів, структурно досить близькі північно-східні білоруські й псковсько-новгородські російські (нащадки стародавніх діалектів кривичів і словен) говори, полоцькі і смоленські опинилися в складі різних мов — російської та білоруської. Поділилися між різними мовами (українською та білоруською) і генетично споріднені поліські говори — північні українські і південно-західні білоруські. З другого боку, менш близькі говори (наприклад, північні і південні російські, північні й південно-західні українські, північно-східні й південно-західні білоруські) належать до однієї мови.

Отже, формування східнослов'янських мов не було простим відбиттям діалектної диференціації давньоруського мовного ареалу. Процес становлення східнослов'янських народностей та їх мов став можливим лише на певному етапі суспільного розвитку, в якому велику роль відігравали різні екстралінгвістичні чинники: соціально-історичні умови розвитку суспільства, особливості історичного процесу, рівень етнічної й національної самосвідомості і навіть конкретні історичні події, через що й сам процес виникнення російського, українського і білоруського народів та їх мов багато в чому мав наддіалектний характер.